

УДК 94 (477) «1914/1917»

УХИЛЕННЯ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 – ЛЮТИЙ 1917 рр.)

Тимофій Герасимов

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
Україна, 21000, м. Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: timger84@gmail.com

Ухилення від військової служби – умисні дії, спрямовані на звільнення від встановленого порядку призову, проходження або виконання обов'язків військової або альтернативної служби шляхом симуляції хвороби чи іншими способами. У світовій практиці до цього терміну відносять як поодинокі, так і масові випадки, у зв'язку з їхніми соціальними, політичними, культурними та моральними переконаннями. Історія свідчить, що кількість ухилаєнтів стрімко збільшується не стільки через природний страх перед смертю, скільки внаслідок відсутності бачення у широких масах сенсу продовження війни.

У радянській історичній літературі окреслена нами проблема розглядалася дуже фрагментарно, з позиції висвітлення антивоєнних настроїв у середовищі робітничого класу та діяльності більшовицьких організацій [1; 9; 10]. У сучасній українській історіографії випадки ухилення від служби згадуються у контексті соціальної історії, зокрема у публікаціях О. Вільшанської [4] та О. Кирієнка [8].

Мета статті полягає у висвітленні основних способів ухилення призовників від військової служби на теренах Правобережної України у період Першої світової війни. Джерельну базу дослідження складають неопубліковані документи з Центрального державного історичного архіву (м. Київ) і регіональна періодика 1914-1917 рр.

Небажання втратити життя та здоров'я «за Віру, Царя та Вітчизну», чи-то з інших причин, створило у Правобережних містах цілий прошарок злісних ухилаєнтів від мобілізації. Він почав формуватися вже у перші дні війни, не дивлячись на пануючий тоді патріотичний настрій та усталену громадську думку, де уникнення призову, м'яко кажучи, не віталосся. Зрозуміло, що на початку воєнної доби такі особи становили жалюгідну меншість. Оскільки ухилитися від військової служби можна було різними способами, які ми нижче розглянемо, зазвичай передбачалося залучення другої сторони, з чією допомогою з'являлася можли-

вість забезпечити себе як від правоохоронних органів, так і від громадського осуду. Задля досягнення цього у хід пускалися давно перевірені способи – зв'язки та гроші. Ті ж, хто не мали ні першого, ні другого, змушені були вдаватися до банального переховування, постійно перебуваючи у небезпеці викриття та кримінального переслідування, та повсякчас здригаючись від найменшого шарудіння.

Найдієвішим способом уникнути відправлення на фронт був підкуп членів військових Присутствій, на які держава покладала відповідальність за проведення мобілізації. Такі факти мали місце вже влітку 1914 р. Один з них трапився 8 серпня у Бердичеві під час призову ратників ополчення I-го розряду. Під час процедури жеребкування на деякі згорнуті білети, розміщені у закритому барабані-колесі, були накладені гумові кільця, що давало можливість окремим, заздалегідь попередженим особам, виймати саме їх, звільняючись таким чином від зарахування на військову службу [21].

Проте набагато частіше фіксувалися випадки фальсифікацій стану здоров'я призовників. Завдяки тому, наприклад, того ж дня у Києві під час призову 159 осіб визнали здоровими лише 7 [14]. У жовтні того року у Вінниці подейкували, що за отримання статусу непридатного до служби треба заплатити 400 руб. [17]. Протягом війни чимало розмов точилося довкола корупційної діяльності секретаря Присутствія в Умані. Завдяки своїй посаді у 1914-1916 рр. він начебто встиг заробити десятки тисяч рублів і збудувати два кам'яні будинки [16].

Безкоштовно ж уникнути призову шляхом симуляції хвороб було надто неефективно. Лікарі про симулянтські хитрощі добре знали, й у разі чого досить успішно використовували різні психологічні прийоми. Відтак успіх симуляції потребував від новобранців непересічної акторської майстерності [7].

Відсутність потрібних зв'язків у призовних пунктах і прискіпливість медичних комісій

штовхало ухилянтів до менш приємної, але досить ефективної процедури, – членушкодження – навмисного завдання собі чи зі сторонньою допомогою якоїсь фізичної недуги, несумісної з несенням військової служби. Цікаво, що до війни у Російській імперії існували «національні» види членушкодження: в євреїв і поляків – травми барабанної перетинки, у грузинів – грижі, у росіян – «поруби» пальців. Проте бурхливе літо 1914 р. призвело до його «інтернаціоналізації». Зазначені особи проявляли велику винахідливість, навіть хитромудрість у пред'явленні «штучних» хвороб, що вимагало серйозної медичної експертизи для їх розпізнавання. Вони також заручалися допомогою досвідчених, обізнаних у членушкодженні «фахівців», котрі відслідковували найменші зміни у «рятивному» для своїх клієнтів «Переліку хвороб». Це, наприклад, стосувалося появи ст. 54, згідно якої медичні комісії визнавали непридатними тих осіб, в яких в одній щелепі були відсутні більше 10 зубів або більше 14 – у двох [3]. Унаслідок того у травні-червні 1915 р. у Військовому Присутстві у Старокостянтиніві почали з'являтися новобранці з вирваними зубами. У заподіянні навмисної шкоди здоров'ю призовникам (за їхньої згоди) поліція підозрювала місцевого мешканця П. Гілермана, котрий, окрім того, спеціалізувався і на інших видах членушкодження. Серед останніх, зокрема, було псування органів слуху [5], що також потребувало певної лікарської кваліфікації. Так, ще у листопаді 1914 р. житомирським правоохоронцем вдалося вийти на слід Е. Розенберга – мешканця Черняхова, що зупинився у місцевому готелі. Оглянута кімната була вся просякнута медикаментами. Хоча постоялець до приходу пристава встиг утекти, у сусідньому номері вдалося виявити його земляка-новобранця І. Трофименка. Саме йому Розенберг уже почав робити «операцію» з пошкодження слуху за встановлену плату у розмірі 100 руб. [22]. У Кам'янці-Подільському, наприклад, у 1916 р. за аналогічну суму можна було «відкосити» від служби завдяки штучно зробленій грижі. У місті тим займалася ціла група «спеціалістів», організована міщанином Н. Ніссенгольцом [20].

Втім, Є. Чикаленко згадував, що до війська могли забрати і явно хворих людей. Про це він дізнався від знайомих лікарів. За їхніми словами, іноді військові чиновники під час призову керувалися принципом: «нехай хворий краще помре у бою, ніж у ліжку». У той же час Євген Харлампійович відзначав наявність у Києві

великої кількості молодих і здорових чоловіків, які були представниками заможних верств. Вони уникали військової служби завдяки потраплянню на роботу до земських і міських провізійних організацій, за що їх тоді у народі зневажливо називали «земгусарами» [6].

Судячи з архівних даних, зазначений спосіб ухилення від мобілізації найбільшої популярності набув у 1916 р. У лютому правоохоронці дізналися про існування на кам'янецькій фабриці Крамера групи працівників, котрі влаштувалися на підприємство на «особливих» умовах. Один з них за уникнення призову таким способом заплатив 1000 руб. Щоправда, його посадовий оклад також був чималим – 125 руб. на місяць. Інші 6-7 осіб, не маючи таких коштів, працювали з фіктивною зарплатою [19]. У травні на адресу Київського губернського жандармського управління надійшов донос на начальника Київського поштово-телеграфного округу А. Стеткевича, згідно якого він нібито влаштовував на посади молодших чиновників і нижніх службовців осіб, які відверто не бажали йти на військову службу. Було названо і конкретний приклад – перехід на поштову службу помічника управляючого друкарні Пастухова – ратника ополчення 2-го розряду, що саме тоді мав бути призваним [15]. У липні подільським стражам порядку повідомили про те, як до ново-ушицької пожежної команди зараховували ухилянтів. Вони там фактично не працювали, а лише числилися [18].

У тому ж 1916 р. газети знайомили міське населення з виявленими фактами фальсифікації документів, що, зокрема, свідчило як про зростаючу кількість неохочих отримати статус «захисника Вітчизни», так і про існування цілої армії корумпованих чиновників і професійних підробників, готових до виконання відповідних замовлень будь-якої складності. Сприяння в ухиленні від призову стало дуже прибутковим бізнесом. У вересні працівники київського розшукового відділу викрили місцеву шахрайську організацію, що за певну грошову винагороду видавала ухилянтам і дезертирам підробні та навіть справжні документи. На чолі неї стояв З. Барингольц. Організація мала складну структуру та діяла дуже обережно. До неї входили помічники очільника, які діставали документи із потрібних закладів, агенти із пошуку клієнтів і контрагенти для відстеження дій розшукової поліції [2]. За документи платили від 300 до 1000 руб. [12].

Послугами «розвідки» також часто користувалися професійні приховувачі ухилянтів і

дезертирів. В останні місяці досліджуваного періоду тими «розвідниками» кишів Житомир. Вони мали попереджати свою клієнтуру про плани влади щодо організації облав з метою арештів дезертирів. Тільки у замиському помешканні Шварцелата тоді переховувалися понад 25 утікачів [13].

Проте яким би людним не здавався тогочасним городянам Житомир, не кажучи вже про такі великі за регіональним мірками міста, як Бердичів, Умань, Вінниця чи Кам'янець-Подільський, ухиянти та дезертири (особливо ті, хто переховувався самостійно) на відносний спокій могли розраховувати лише у Києві. За неофіційними даними, на третьому році війни кількість його населення складала до мільйона осіб, а, отже, теоретично у ньому, принаймні, на деякий час, зовсім неважко було «загубитися». Серед того багатотисячного потоку був житомирський А. Візельман. Під час мобілізації він утік до Києва, де влаштувався на роботу у магазині з продажу шпалер. Однак тамтешнє життя ухиянта аж ніяк не виглядало безтурботним. Це видно з його листа до батьків, написаному навесні 1916 р.: «У Києві недобре, ловлять на вулицях, шукають рябих (тих, що переховуються – Т.Г.). Мене на вулиці зупинив сищик і хотів забрати, але я відкупився за великі гроші. Можете собі уявити, як мені було на серці. ...Коли були розклеєні оголошення на рахунок синіх білетів, мені зробилося недобре. Коли мені мій господар сказав: «Ароне, треба явитися», то я відповів, що мене не викликають. Можете собі уявити, що коли мене зустрічає людина з гудзиком на шапці, мені робиться холодно. Добре ще, що я живу у такій квартирі, де немає облав». Однак наявність прихистка у безпечному місці ухиянту не допомогла – саме цей лист був перехоплений військовою цензурою. У травні його арештували [19].

Восени 1916 р., коли патріотичний запал вже майже цілком охолов, і більшість населення відверто не бажала продовжувати війну та йти до війська, влада вдалася до «закручування гайок». 28 жовтня Головнокомандувач армії південно-західного фронту віддав наказ про посилення покарання за неявку й ухилення від військової повинності, як для призовників, так і для їхніх спільників. Так, наприклад, якщо до вступу в силу Наказу, за «обманні дії» запрото-

рювали до в'язниці на 3-4 місяці, то після – від 1 до 6 років [11].

Отже, впродовж Першої світової війни спостерігалось постійне зростання кількості випадків уникнення військової служби. Якщо ще влітку 1914 р., коли у суспільній свідомості відправлення на фронт вважалося справою честі, спроби ухилення мали епізодичний характер, то вже у 1916 р. вони стали масовими. Це пояснювалося як падінням престижу служби в армії внаслідок втрати у суспільстві популярності ідеї ведення війни до переможного кінця, так і загостренням системної кризи у Російській імперії, що неухильно наближала її до краху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акімов Ф. Організаційно-політична робота більшовиків України в армії в роки Першої світової війни (1914 – березень 1917) / Ф. Акімов // УІЖ. – 1977. – № 1. – С. 43-51.
2. Арест шайки, содействовавшей дезертирам // Юго-Западный край. – 1916. – 22 сентября. – С. 4.
3. Асташов А.Б. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны / А.Б. Асташов // Новый исторический вестник. – 2012. – № 34. – С. 6-18.
4. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-70.
5. Державний архів Київської області, ф.2031, оп.2, спр.367, арк.186.
6. Євген Чикаленко. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – С. 342.
7. Киевские негативы // Южная копейка. – 1916. – 2 августа. – С. 2.
8. Кириєнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених / О.Ю. Кириєнко // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво "КЛЮ"», 2013. – С. 467-481.
9. Комаренко О. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни / О. Комаренко // УІЖ. – 1989. – № 8. – С. 68-75.
10. Сидорчук М.Т. Більшовики України в період Першої світової війни і Лютневої революції (1914 – лютий 1917) / М.Т. Сидорчук. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 269 с.
11. Усиления наказания за неявку и уклонение от воинской повинности // Юго-Западный край. – 1916. – 11 ноября. – С. 2.
12. Фабрикация подложных документов // Южная копейка. – 1916. – 15 сентября. – С. 3.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф.1599, оп.1, спр.278, арк.26-зв.
14. ЦДІАК, ф.274, оп.1, спр.3311, арк.21.
15. ЦДІАК, ф.274, оп.2, спр.190, арк.94.
16. ЦДІАК, ф.274, оп.4, спр.624, арк.50, 55-зв.
17. ЦДІАК, ф.301, оп.2, спр.282, арк.49.
18. ЦДІАК, ф.301, оп.2, спр.434, арк.209.
19. ЦДІАК, ф.301, оп.4, спр.625, арк.2-зв., 107, 111, 117-зв.
20. ЦДІАК, ф.419, оп.1, спр.6954, арк.3-зв., 11.
21. ЦДІАК, ф.442, оп.713, спр. 37, арк.95, 98.
22. Членовредительство // Жизнь Волыни. – 1914. – 31 октября. – С. 3.

Герасимов Тимофій Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.)

У статті автором висвітлено проблему ухилення військовозобов'язаного населення Правобережної України від проходження військової служби у російській армії у період Першої світової війни. Розглянуто основні способи уникнен-

ня від призову: підкуп членів медичних комісій, фальсифікація стану здоров'я, симулювання хвороб, членушкодження, влаштування на фіктивну роботу, переховування.

Ключові слова: ухилення від військової служби, мобілізація, Перша світова війна, армія, Правобережна Україна

Герасимов Тимофей Уклонение от военной службы на Правобережной Украине в годы Первой мировой войны (август 1914 – февраль 1917 гг.)

В статье автором освещена проблема уклонения военнообязанного населения Правобережной Украины от прохождения военной службы в российской армии в период Первой мировой войны. Рассмотрены основные способы избежания призыва: подкуп членов медицинских комиссий, фальсификация состояния здоровья, симуляция болезней, членовредительство, устройство на фиктивную работу, скрывание.

Ключевые слова: уклонение от военной службы, мобилизация, армия, Первая мировая война, Правобережная Украина

Gerasymov Tymofiy Evasion from military service in the Right-Bank Ukraine in the years of the First World War (August 1914 – February 1917)

On the base of unpublished archives documents and periodical materials press the author elucidated the problem of evasion from military service in the Russian army by men liable for call-up during the First World War. It's cleared up that during 1914-1917 the main ways of call-up were: bribery of medical commission members, falsification of health state, simulation of illnesses, arrangement to fictitious work, concealment. It is clear that at the beginning of war time the attempts of evasion from mobilization had episodic nature. It was explained by strong patriotic movement and temporary raising of service prestige in the army. The mass cases of the evasion were noticed even in 1916, when the society, inspired of great military propaganda, lost interest to the war conducting towards a triumphal end. The appearance of numerous publications in the newspaper of the Right-Bank Ukraine about the disclosure of those, who evaded, in order to censure them publicly, had no desired results.

The contribution of evasion from military service turned to a very profitable business. The unwillingness of many men called up for military service to go to the war caused the appearance of whole underground organizations in the towns in the investigated region capable to give any service for a money consider ration, certificate of doing military service. All this, by the way, proved the rot of the tsar's bureaucratic machinery, without which corruption of the mentioned organizations couldn't be so effective and impudent. They were the most effective in Kyiv. In this large overpopulated city (according to some calculation, up to one million persons lived in it during the war) a many thousand army of those, who evaded concealed.

Keywords: evasion from military service, mobilization, army, First World War, Right-Bank Ukraine

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 17.10.2016 р.